

УДК 82-09(477) Куліш

КАТЕРИНА МАЗУРИК

(Київ)

ЖАНРОВІ ІНВАРІНТИ АВТОБІОГРАФІСТИКИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Ключові слова: еголітература, автобіографізм, автобіографія, автобіографічний дискурс, жанр.

Дослідження еголітературних жанрів є одним із пріоритетних напрямків сучасної літературознавчої науки. Проблеми неоднозначності автобіографічного жанру та типології автобіографічних текстів порушували М. Бахтін, М. Бердяєв, М. Вагнер-Егельхафт, Д. Герман, Л. Гінзбург, С. Дубровські, П. Ікін, Д. Кон, Ф. Лежен, М. Мамардашвілі, Н. Ніколіна, Дж. Олней, В. Подорога, Л. Сердійчук, Р. Фолкенфлік, А. Цяпа, Т. Черкашина та ін., однак ця проблема досі залишається на часі.

В українській літературознавчій науці означена проблема ще тільки набуває своєї актуальності (зокрема в наукових розвідках О. Галича, Т. Черкашиної, Л. Сердійчука, І. Старовойта, А. Цяпи та ін.), а між тим осмислення творчості через біографію митця в контексті історії й водночас історії через призму біографії на сучасному етапі є надзвичайно продуктивним для розуміння руху літератури й значення в цьому поступі конкретного письменника. У цьому контексті важливе місце посідає проблема автобіографізму творчості одного з основоположників жанру літературної автобіографії та автобіографічної повісті в українському мистецтві слова – Пантелеймона Куліша. Однак у національному літературознавстві питання автобіографізму творчості П. Куліша ще досі залишаються невивченими.

Отже, метою статті є дослідження типологічних особливостей автобіографічних жанрів у творчому доробку П. Куліша, як-от: автобіографія, автобіографічна повість, автобіографічна поема.

Пантелеймон Куліш – автор низки творів, присвячених як власне фіксації й інтерпретації фактів власного життя, так і таких, для яких біографічні факти стали лише частковим джерелом матеріалу, тісно переплетені з художнім вимислом. У такий спосіб синтезується нова, белетризована реальність. Відповідно до цього тексти, які реалізують автобіографічний дискурс у творчості письменника, можна розділити на дві групи: 1) твори, націлені на опис та інтерпретацію фактів із життя письменника (до них належать його белетризована автобіографія, щоденникові записи, листи; 2) художні твори, до яких залучені лише біографічні елементи, або такі, що є белетризованими розповідями про певні події з життя автора. Це твори, у яких особистість автора відіграє провідну роль і які є «поглибленою формою самоаналізу». Жанрова належність останніх є доволі різноманітною й охоплює різновиди як епосу, так і лірики, драми й інших, комбінованих, жанрів. Тож вивчення розмаїття автобіографічних форм творчості П. Куліша становить особливий інтерес у зв'язку з тим, що «...будь-яку історію, яку хтось про щось розповідає, краще зрозуміти, враховуючи інші можливі способи, якими вона може

бути розказана» [3], а отже, постає питання про те, чому автор обирає ту чи ту літературну форму, розповідаючи про епізоди із власного життя.

Тексти першої групи репрезентовані жанрами художньої автобіографії, щоденника та творів спогадово-сповідальної форми.

Центральним твором автобіографічного дискурсу П. Куліша є художня автобіографія «Жизнь Куліша» (1867), яка є своєрідною апологією його власного життя перед тогочасною українською громадою, котра не сприймала або не розуміла причини доволі частих змін громадсько-політичних симпатій письменника. «Жизнь Куліша» значною мірою сприяла зростанню його авторитету серед української громади.

«Жизнь Куліша» відповідає основним канонам жанру художньої автобіографії середини XIX ст., виписаного О. Герценим у «Минулому і думках», творі, який, на думку Л. Гінзбург, став новим ступенем у «пізнанні дійсності і людини». Твір П. Куліша закладав основи автобіографії громадянського звучання в українському мистецтві слова, тому автор акцентував не стільки на психологічному саморозкритті героя, скільки на його історичному самовизначенні, не приватному житті, а на причетності до важливих історичних подій, де автор відчуває себе представником покоління. П. Куліш відмовляється від заглиблення в події свого приватного життя, наголошуючи на своїй участі у важливих акціях часу, письменницькій, культурологічній, громадській діяльності. Митець, отже, «мав намір зафіксувати там ті події українського національного відродження, в яких він брав участь» [1, с. 9]. Власне, тому, коли торкається деяких фактів життя, що потребують деталізації, адресує читача до інших своїх творів, у яких конкретніше описано родовід, дитинство, формування митця, його оточення, спілкування тощо, оскільки метою письменника є, по-перше, створити образ ідеального, гідного наслідування нового типу провідника нації, її лідера, ватажка й організатора, на роль якого він претендував [2, с. 256]. По-друге, показати свою роль у діяльності українських та польських громад, схарактеризувати причетність до діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, ставлення до російського уряду та ін. Тож «гарячий Куліш» одночасно «захищає» себе і перед ідейними сподвижниками, і перед російським урядом, де основним інструментом захисту стає репрезентація ідеального власного «я» через показ себе і своїх учинків такими, якими він хотів, щоб їх бачили.

У творенні ідеального героя в тексті П. Куліша відчувається вплив традицій житійної літератури. Назва автобіографії «Жизнь Куліша» є своєрідною алюзією на «Життя святих», семантично транслює провідну ідею автора – створення власного «мартиролога». Канони житійного жанру своєрідно трансформуються в жанр літературної автобіографії, а сам текст одержує емоційну оцінку героя-оповідача у відборі автобіографічного матеріалу.

Створення Кулішевого «міфу про себе» наявне і в суміжних жанрах – щоденникових записах, мемуарах, автобіографічних повістях та інших художніх творах, що містять окремі автобіографічні деталі.

Письменник усвідомлював необхідність і важливість представлення загальові власного бачення свого життя, а автобіографічні твори давали змогу вільно вибрати той кут, під яким вони ним витлумачувалися. Навіть щоденник, який представляє собою інтимно-особистісну форму висловлення власних думок і переживань, що не призначена для публічності, письменник вів таким чином, ніби розраховував на його оприлюднення, тому

«Куліш силкувався постати перед майбутнім усеросійським читачем суто ентузіастичним талантом, котрий усвідомлював своє громадянське покликання й цілеспрямовано ліпив із себе літератора й науковця як легального учасника імперського культурного процесу, тим-то з національного погляду щирішими й цікавішими виглядають його тогочасні товариські листи і пізніші спогади про цей період» [8, с. 380].

У щоденнику, який охоплює період життя від кінця 1845 до 1848 р., П. Куліш детально описав своє перебування в Петербурзі, акцентував на діяльності культурної еліти, значенні певних культурних явищ, на фактах особистого життя, що дають змогу скласти уявлення про динаміку його внутрішнього буття. Цікаво, що П. Куліш фіксує також сни, що часом перетворює щоденник на «психологічно точний нотатник того, як він прийшов до одруження з Олександрою Білозерською» [8, с. 380].

До аналізу фактів своєї біографії П. Куліш звертається в різні моменти свого життя. У 50-ті рр. він пише «Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском» (1857), «Как у нас гибнут горячие люди. Воспоминания о Петре Яковлевиче С*» (1858), «Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове» (1885), «Около полу столетия назад. Литературные воспоминания» (1888–1889) та ін. П. Куліш згадує в цих творах не тільки певні постаті, але оприявнює свої почуття, враження від спілкування з різними відомими людьми, акцентує не тільки на певних суспільних фактах і явищах, що притаманне власне мемуаристиці, але пов'язує їх із власним життям, своєю особистістю, знову ж таки акцентуючи на собі, що більш характерне для автобіографічного твору.

Звертатися до такої творчості П. Куліша часто спонукали зовнішні чинники. Так, поява спогадів «Около полу столетия назад. Литературные воспоминания» була зумовлена виходом у одному з періодичних видань бібліографічної замітки про те, що Імператорська публічна бібліотека придбала вцілілий екземпляр «Украинских народных преданий» (1847 р.), укладачем яких був П. Куліш, а видавцем О. Бодяньський, наклад яких одразу ж був вилучений і знищений. Автор замітки виступив із проханням до П. Куліша, щоб той розповів історію створення й знищення збірника. У преамбулі до «литературных воспоминаний» П. Куліш зазначив, що не може повністю виконати цього прохання через незалежні від нього причини, натомість розповів, як почав збирання текстів у 1843 р., як зблизився з М. Грабовським і К. Свідзінським, про свої стосунки з Т. Шевченком, І. Срезневським, М. Костомаровим, О. Бодяньським у 40-х рр. та ін.

Епістолярій письменника теж відзначається автобіографізмом. Активно листуючись зі своїми сучасниками, він часто повідомляв їм певні факти свого тогочасного життя, що дає підстави зарахувати ці листи до текстів з автобіографічним складником. При цьому особливу роль відіграють листи, адресовані різним редакціям і призначені для широкого загалу: «Сон про вовка та про лисицю, оповіданий в листі до редактора» (1893), у якому автор у формі памфлету з'ясував свої стосунки з К. Білиловським, почасти з І. Пулюєм, Д. Мордовцем та ін., «Письмо в редакцию. Поэт Шевченко в полном расцвете: Из воспоминаний П. А. Кулиша» (1881), у якому йдеться про враження від Шевченка на початку 1847 р., його шаферування на весіллі Пантелеймона Куліша й Олександри Білозерської тощо.

Особливе місце в автобіографічному дискурсі П. Куліша займає цикл «Воспоминания детства», який склали повісті «Яков Яковлевич», «Історія Уляни Терентьовни» та «Феклуша». В. Петров відзначає, що у зверненні Куліша до белетристичної автобіографістики після написання низки ранніх історичних творів відображена закономірність, характерна для тогочасної російської літератури, яку легко можна простежити й у творчості Каразіна, й у Толстого [9, с. 514]. Порівнюючи «Воспоминания детства» П. Куліша і Л. Толстого, дослідник відзначає: «І в Куліша, й в Толстого ми маємо справу з замислом автобіографічного роману, з тією різницею, що Л. Толстой хід цього автобіографічного роману замикає в опис чотирьох епох життя ... , а Куліш обмежується певними дитячими шкільними роками свого «Николаши» і за рамки цих років не виходить» [9, с. 516]. До того ж відмінними є й завдання письменників. Якщо Толстой зосереджує увагу на формуванні й розвитку особистості, то «для Куліша на першому плані стоять дорослі. Куліша цікавить не сам Николаша, а люди навколо нього. Зміна цих осіб і визначає три частини Кулішевої трилогії» [9, с. 516], разом з тим повісті Куліша «замкнені в певному часі й за межі цього часу не виходять» [9, с. 516]. Ще однією посувною відмінністю творів цих письменників є те, що автобіографічні повісті П. Куліша написані відповідно до основних канонів натуралістичної школи – вони сповнені гуманістичним пафосом, фокусують увагу на мізерності буття «маленької» людини, здатної на виявлення справжніх почуттів. Важливим для Куліша є ще один момент: він прагне відтворити портрет доби, особливості життя та людських типів. Він шукає правду життя. Як відомо, саме власний досвід для художника і є найправдивішим. Отже, звернення до власної біографії, особисто пережитого – це прагнення дати читачеві художню правду життя. У біографічну канву він уплітає типові замальовки часу. Автобіографічність – це можливість реалізувати план оновлення літератури на нових реалістичних принципах. У цьому руслі митець шукатиме й нового героя, не «героя роману», а звичайну, пересічну людину, прагнучим будувати твір «не на надзвичайних пригодах, а на психології, базуючи всю повість на поезії “серых шинелей”, “а не на розовых, всегда розовых щечках”» [10, с. 154].

Факти особистого життя, пропущені автором крізь призму художнього вимислу, лежать в основі роману у віршах «Евгений Онегин нашего времени», поем «Куліш у пеклі», «Адам і Єва (1862–1890)», оповідання «Владимирія», повістей «Марьин хутор», «Дедушкин завет», «Омут», дум «Дума про курку з курчатами, наспомин про Дорнбах під Віднем та про генерала Дубельта і графа Орлова», «Дума-казка про Діда й Бабу, про Курочку рябеньку й Надібку золотеньку» та ін. Частково такий синтез реальності з вимислом був пояснений Кулішем у нотатках «Записки о самом себе», що мали стати передмовою до розпочатого роману «Последний из Борецких. Исторический роман из недавнего прошлого». У цьому тексті він подав власне глумачення автобіографічної прози: «Задумав исторический роман из недавнего прошлого, я вознамерился припомнить, насколько смогу, характеристические мелочи собственной жизни и жизни людей, так или иначе запечатлевших себя в моей памяти... Но вот вопрос: одну ли только лицевую сторону медали своей надлежит показать своему читателю?» [5, с. 107]. І сам дає відповідь у традиційному морально-дидактичному ключі: «Не подобает нам величаться наследственным титулом, случайным богатством и редким

умственным, как и нравственным, превосходством; не подобает и цинически выставлять напоказ грехи и низости свои, низводящие нас до уровня скотов безмысленных и уподобляющие нас им» [5, с. 107]. Тож заперечує як надмірне самовихваляння, так і надмірну відвертість щодо непривабливих сторін свого характеру, життя, усе, що не може принести користі як тому, хто розповідає, так і тому, хто читає.

До другої групи автобіографічних творів відносимо ті, у яких лише згадуються факти життя автора. Це цикл, до якого ввійшли автобіографічні прозові твори «Дедушкин завет», «Омут», «Владимирия», «Последний из Борецких», написані у період від середини 80-х до середини 90-х років. Жанр трьох останніх письменник визначив як історичні варіації, оповідання.

Оповідання «Дедушкин завет. Рассказ приятеля» є белетризованою історією одруження письменника з Олександрою Білозерською, яка у творі виступає під ім'ям Ашеньки Покорської (у прізвисьці Є. Нахлік убачає напук на поступливий характер дружини). Прототипом Сабанова, приятеля героя-оповідача Івана Сторчак, став петербурзький видавець П. Плетньов, із яким Куліш був у доволі близьких стосунках, а Лідії Сабанової – О. Плетньова, із якою певний час Куліш навіть пов'язував свої плани на майбутнє («Знайшов сем'ю по своїй уподобі, по своїм звичаям, думав часом Куліш, що тут йому й вік вікувати. І в отця душа йому люба, і дочка до його простим дівочим серцем лицяється, і весело йому й тепло між ними» [6, с. 250]). У деспотичному Туркоті, який в оповіданні є дідом Івана по матері, можна знайти риси Івана Гладкого, діда Куліша по матері [8, с. 133]. Однак спільні риси він має і з дідом по батькові, який «був чоловік жорстокий» [6, с. 234] та із самим батьком, який «унаслідував жорстоку вдачу свого отця» і якого Пантелеймон «жахався і від голосу його тремтів, як і мати» [6, с. 235]. Паралелі з Кулішевими стосунками з батьком можна знайти і в сюжеті твору. В оповіданні дід помирає, коли Іван одружувався, що повторює ситуацію з одруженням Пантелеймона Куліша та смертю батька.

Крім автобіографізму зовнішнього, який виявляється в певних подієвих збігах, у «Дедушкином завете» є елементи й автобіографізму внутрішнього, що виявляється, зокрема, у збігах характеру оповідача й прототипу. Куліш певною мірою усвідомлював власний авторитаризм, рисами якого наділив і героя-оповідача: «...Я унаследовал от моего дедушки его настойчивость, его крутой характер, его неограниченный деспотизм и с друзьями, и с противниками» [4, с. 571]. Ця самохарактеристика суголосна зауваженню в автобіографії про те, що «зривалось іноді в Куліша таке слово, що кого-небудь вразило, і сам він, прохоловши, жалкував за свою нерозвагу» [6, с. 261–262].

Мотив любовного трикутника, який, з одного боку, є досить популярним белетристичним прийомом, що вносить розважальний елемент у текст, а з іншого – власне автобіографічним епізодом, є частотним у творчості П. Куліша. При цьому в окремих випадках прототипи його учасників легко впізнаються. Така сюжетна колізія наявна в ранньому історичному романі «Михайло Чарнышенко, или Малоросия восемьдесят лет назад», але із суттєвою відмінністю – тут у колізіях любовного трикутника українка гине від рук чужинки.

Оповідач Іван Сторчак, герой «Дедушкиного завета», з'являється знову в автобіографічній повісті «Омут. Рассказ приятеля». Матеріалом для повісті стало життя П. Куліша в Петербурзі за часів його служби в Міністер-

стві шляхів сполучення. Основну увагу в повісті сфокусовано на сім'ї, прототипом якої стала родина начальника статистичного відділу й російського публіциста О. Головачова, котрий у повісті виступає під ім'ям Разумника Івановича Разумкова. Для низки образів прототипами стали редактори «Современника», які мають у тексті прізвиська: Некрасов – поет Гезіод, секретар редакції Панаєв – Протей, публіцист Аполлон Головачов – журналіст Невозмутимий. У трилогії автор дає своєрідний зріз суспільного життя 50–70-х рр. XIX ст., актуалізує власне місце в суспільному рухові доби.

Отже, власне життя для Пантелеймона Куліша стало вдячним джерелом для творчості. Із реальності він черпав як образи, так і сюжетні колізії, подробиці побуту, взаємин між людьми. Формально спектр автобіографічних текстів Пантелеймона Куліша представлений різножанровими творами. Серед них і власне автобіографічно-мемуарні твори (мемуари, нотатки, щоденник), і белетристика (автобіографічні оповідання й романи), й епістолярій, і ліро-епічні твори та поезія. Активне залучення Кулішем подробиць власного життя до тканини своїх художніх творів зумовлене багатьма чинниками, серед яких бажання створити собі імідж, причому для кожної аудиторії окремий. Скажімо, для української – образ палкого українофіла з давнім українським козацько-аристократичним корінням, який невтомно працює на ниві української культури, для російської, офіційної – лояльного громадянина, митця, який приймає правила гри імперського мистецтва, письменника, якого цікавлять лише естетичні проблеми, що вимагало представлення себе у відповідному світлі, пояснень і виправдань окремих моментів своєї діяльності та стосунків з оточенням тощо. П. Куліш ідеалізував себе, турбуючись не стільки про достовірність відтворення фактів зі своєї біографії, скільки про їхню відповідність власному ідеалю.

Автобіографічна творчість П. Куліша розширювала межі національної літератури, як на формальному, так і на змістовому рівнях. Призначення цієї літератури – творення авторського міфу про своє життя. Специфічними ознаками автобіографічної творчості митця є суб'єктивність та ретроспективність розповіді, емоційність оповіді, експресивний психологізм, дидактизм, жанровий синкретизм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автобіографії видатних українців XIX століття / за ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк : Вид. Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 57–113.
2. Білецький О. Вибрані праці : в 2 т. / О. Білецький. – К. : Державне вид-во художньої літератури, 1960. – Т. 1. – 503 с.
3. Брунер Д. Жизнь как нарратив [Электронный ресурс] / Джером Брунер ; пер. М. Соколовой за изд. : Bruner J. (1987). Life as Narrative. Social Research, 54 (1), 11–32 // Постнеклассическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход. – 2005. – № 1 (2). – Режим доступа : <http://narrativepsy.narod.ru/num12005.html>
4. Куліш П. Дедушкин завет: Рассказ приятеля / П. Куліш // Новь. – 1884. – Т. 1, № 4. – С. 34–50.
5. Куліш П. Около полустолетия назад / П. Куліш // Нахлік Є., Федорук О. Около полустолетия назад: Литературные воспоминания П. О. Куліша // Пантелеймон Куліш : матеріали і дослідження. – Львів ; Нью-Йорк, 2000. – С. 105–156.
6. Куліш П. О. Жизнь Куліша / Пантелеймон Олександрович Куліш // Твори : в 2 т. / Пантелеймон Олександрович Куліш – К. : Дніпро, 1989. – Т. 1 : Поезія. – 654 с.
7. Куліш П. О. Щоденник / Пантелеймон Куліш ; НАН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 87 с.

8. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш : Особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. К. Нахлік / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Серія «Літературознавчі студії». Вип. 11/12. – К. : Український письменник, 2007. – Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – [Вип. 12]. – 462 с.

9. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість / В. Петров. – К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Т. 1. – К., 1929. – 572 с.

10. Юровська Л. Автобіографічні повісті Куліша / Л. Юровська // Червоний шлях. – 1928. – № 12. – С. 149–166.

ЕКАТЕРИНА МАЗУРИК

ЖАНРОВЫЕ ИНВАРИАНТЫ АВТОБИОГРАФИСТИКИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША

Изучение автобиографической литературы является одним из приоритетных направлений современного литературоведения. Об этом свидетельствует множество работ зарубежных ученых – М. Бахтина, М. Вагнер-Егельхафта, Л. Гинзбург, С. Дубровски, П. Икина, Д. Кона, Ф. Лежена, Н. Николиной, Дж. Олнея и др. Украинское литературоведение только приобщается к этому научному движению. В этом контексте актуальной видится проблема изучения творчества основоположника украинской автобиографической литературы П. Кулиша, в частности вопросы типологии его автобиографических произведений. В результате исследования мы пришли к таким итогам: автобиографистику писателя можно разделить на две группы, в зависимости от отношения автора к фактам своей жизни. К первой группе относятся произведения, в которых П. Кулиш описывает и интерпретирует факты личной жизни («Жизнь Кулиша», дневник, воспоминания, письма). Вторую группу составляют художественные сочинения, в которых писатель упоминает факты своей жизни. Они объединены желанием автора создать своеобразную апологию своей жизни. Общими типологическими чертами автобиографических произведений П. Кулиша являются субъективность, ретроспективность, эмоциональность, психологизм, дидактизм, жанровый синкретизм.

Ключевые слова: эголитература, автобиографизм, автобиография, автобиографический дискурс, жанр.

CATHERINE MAZURIK

GENRE INVARIANTS AUTOBIOGRAPHY OF PANTELEIMON KULISH

The studying of autobiographical literature is a priority trends in modern literary science. Ukrainian literature only attached to this scientific movement. In this context, we see the problem of studying the actual creativity of the founder of Ukrainian P. Kulish's autobiographical literature, in particular questions of typology of his autobiographical works. The research we have come to such results: writer's autobiography can be splits into two groups, depending on the author's relationship to the facts of his life. The first group of works is in which Kulish describes and interprets the facts of his personal life (fictionalized autobiography «Life of Kulish», diaries, memoirs, letters). The second group consists of art works of different genres in which the writer mentions the facts of his life, united by the desire to create a kind of apology for his life. General typological features of P. Kulish's autobiographical works is subjective, in retrospect, emotional, psychologism, didacticism, genre syncretism.

Key words: ego literature, autobiographism, autobiography, autobiographical discourse genre.

Одержано 6.12.2015 р.